

SCHERPSTELLEN

ROELKE POSTHUMUS

SCHERP STELLEN

*Hoe NIKO TINBERGEN en zijn
vrienden ons leerden kijken*

NOORDBOEK

© 2025 Roelke Posthumus | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: Barbara Jonkers
Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 978 94 6471 311 4
NUR 942 | 435

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

*Voor de poserende vogels
en voor de waarnemers die
hun lenzen op hen richten.*

Inhoud

Vooraf 9

- 1 Strandjutton 13
- 2 Burgers en buitenlui 36
- 3 De paden op 70
- 4 Alledaagse dieren en hun zonderlinge gedrag 104
- 5 Groenland 144
- 6 Volgelingen en dwarsliggers 175
- 7 Bondgenoten 214
- 8 Gevangen in de tijd 234
- 9 Mensenvragen en dierenwensen 252
- 10 Wegkijkende kinderen 305

Tot slot 325

Nawoord 329

Illustratieverantwoording 331

Literatuur 333

Register 345

Vooraf

*Ik heb liever Leeuwenhoek die mij zegt wat hij
ziet dan een cartesiaan die mij zegt wat hij denkt*

Gottfried Wilhelm Leibniz in een
brief aan Christiaan Huygens uit 1691

Er zijn meerdere manieren om naar dieren te kijken. Immer op zoek naar troost, keek ik als tiener anders naar familiehond Rakker dan ik nu naar een wolf kijk. Toen ik ooit een aantal dagen ingesneeuwd in de wildernis van Noorwegen vertoefde en het allerlaatste blikje sardientjes zorgvuldig op de enig overgebleven cracker smeerde, trof een langs fladderend sneeuwhoen mijn oog op ongekende wijze. Mijn jagende broer tuurt op een andere manier naar een wild zwijn dan mijn schilderend zusje dat een wroetende varkenssnuif of het wezen van een steenhommel met enkele dotjes verf weet te vangen. Kortom, de instelling van onze ogen bepaalt voor een belangrijk deel wat we zien. Dat gaat evenzeer op voor naturalisten en biologen. Het spotten van een zeldzame wintergast vergt andere vaardigheden van een vogelaar dan het dagelijks volgen van een koolmees met hongerige jonkies. Dieren veranderen mee met onze blik. Voor planten geldt dat evenzeer maar, hoewel ik niet aan florablindheid lijd, vormen dieren voor mij het echt interessante schouwspel. Zij spelen dan ook de hoofdrol in dit boek.

Ruim een eeuw geleden begon het ietwat uit de mode te raken om enkel naar dieren te kijken teneinde ze te doden, vangen, vullen, op te zetten of af te vinken. Inmiddels was het uiterlijk van de meest opvallende soorten genoeglijk bekend en in vele kleurige en precieze schetsen vastgelegd en kregen natuurvorsers meer belangstelling voor het gedrag van alledaagse dieren die zich onbespied wanen. Ze vroegen zich bijvoorbeeld af hoe een rat een graankorrel vindt, hoe een duif de weg naar huis weet en hoe bijen hun jongen grootbrengen. Aanvankelijk bleef het bij deze open vragen want de observaties aan gevangen dieren waren nogal hap-snap en veldwaarnemingen ontbraken. Na verloop van tijd begonnen natuurliefhebbers waarnemingen te doen aan dieren in hun natuurlijke leefomgeving. Engelse en vooral Nederlandse vogelaars namen hierin het voortouw. Zij keken nauwkeurig en geduldig naar het gedrag van wilde vogels op hun nest, bij het voedsel zoeken, de balts, de broedzorg en de seizoenstrek. En dat altijd in het vrije veld. Daarbij stoorden ze de vogels zo min mogelijk in de hoop daardoor een inkijkje in hun intieme leven te krijgen. Dat was spannend en de beloning was verrassend.

Al doende ontwikkelden deze vroege vogelaars een bijzondere methode die een ware revolutie teweeg bracht in het waarnemen van dieren en zelfs om een geheel nieuw wetenschappelijk kader vroeg. Uiteindelijk zou dit zelfs leiden tot een wereldwijde kanteling in het denken over dieren, over onze plek in hun midden en over onze omgang met de natuur. Dat Nederlandse vogelaars en veldbiologen hieraan een niet te onderschatten bijdrage leverden wordt in vakkringen weliswaar alom bezongen maar is daarbuiten tamelijk onbekend. Nederlanders zijn nu eenmaal eerder fier op de kwaliteit van de Hollandse zeedijken en polderkaas dan op hun wetenschappelijke verdiensten. Dat is jammer want onder deze vogelaars bevonden zich scherpe geesten die verdraaid goed uit hun ogen keken. Hun getuur kan ons nog steeds veel leren en niet alleen over diergedrag maar evenzeer over het vaak verwarrende gedrag van mensen.

De mythe wil dat de nevel boven vennen en kwelders pas optrok toen de Spaanse overheerser de Lage Landen verliet zodat Hollanders eerst vanaf de Gouden Eeuw scherp uit hun ogen begonnen te kijken. Vanaf dat moment vingen schilders het Hollandse licht, perfectioneerden knutselaars hun lenzen en tuurden wetenschappers in de diepte en steeds verder voorbij zon en maan. Hoe dit ook zij, scherp kijken zou honderden jaren later nog steeds de voedingsbodem vormen waarop Niko Tinbergen en zijn mede vogelaars hun raamwerk voor de gedragsbiologie bouwden. Hij ontving er de Nobelprijs voor en de richting waarin hij en zijn leerlingen keken vormde het richtsnoer voor befaamde wetenschappers zoals Frans de Waal, de man die ons dichterbij de apen bracht en Richard Dawkins, die ons inpeperde dat we door onze zelfzuchtige genen gestuurd worden.

Nu leefde Niko Tinbergen evenmin als Rembrandt van Rijn of Christiaan Huygens in een vacuüm. Hij bedacht niet in alle eenzaamheid dat hij naar buiten moest om eens goed naar een nestelende meeuw te kijken en was niet de enige met briljante ingevingen over het paargedrag van de stekelbaars. Vele van zijn tijdgenoten en vrienden beschikten over een even onbevangen en nauwkeurige blik waarmee ze dieren hun geheimen ontfoetselden. Hij zou de eerste zijn om dit te beamen want zijn leven bestond uit er samen op uit trekken en dan eindeloos kletsen over wat je te zien krijgt. Dit boek gaat dan ook evenzeer over de leermeesters, tochtgenoten en eerste leerlingen van Niko Tinbergen als over hemzelf. Over hoe zij samen een fundament legden voor een geheel nieuwe kijk op het gedrag van dieren en mensen en hoe ze voorkwamen dat ze zagen wat ze wilden zien. De volgende bladzijden zijn een eerbetoon aan hen die ons niet alleen scherper naar dieren, mensen en naar onszelf leerden kijken maar ons daar eveneens over leerden nadenken.

Peest, september 2024

Strandjutton

*Grooter tegenstelling is er wel haast niet denkbaar
dan die tusschen het geweldig menselijk bedrijf
het afzonderlijke natuurleven op die Beer*

Onze groote rivieren, 1905
Jac.P. Thijsse

Op een heldere ochtend in juni trappen vier schooljongens van amper veertien jaar vanuit hun woonplaats Den Haag richting Hoek van Holland. Het is het jaar 1922. Ondanks de matige tegenwind is het nog een hele toer om tempo te houden met hun beladen fietsen. In het begin doen ze nog wel eens een wedstrijdje en kletsen honderduit maar allengs hoor je nog slechts vierstemmig gehijg begeleid door een irritant knarsende ketting. De vier vrienden willen nu eens niet met de stoomtram naar ‘de Hoek’ om daarna tegen de wind in langs het strand terug te lopen naar Scheveningen maar zijn op weg naar verder gelegen en onbekend terrein. Het boude plan is om over te steken naar het kroondomein De Beer waarover ze onlangs een spannend verhaal lazen. Er schijnt daar een dicht donker woud te groeien van stokoude vlierstruiken met takken zo dik als de armen van een havenarbeider, waar je uitsluitend kruipend in door kunt dringen. In de stuifduinen broeden bonte berg-eenden in oude konijnenholen en op het strand liggen duizenden gespikkelde eieren van sterns. Zomaar voor het oprapen. Je kunt er

zelfs alle dagen jagende bruine kiekendieven zien. Maar het aller-mooiste is dat het onbewoond is en er nooit een mens komt.

Het eilandje De Beer ontstond onbedoeld in 1868 bij het graven van de Nieuwe Waterweg, die de haven van Rotterdam met zee verbond. Sindsdien was de Staat der Nederlanden eigenaar. De Dienst der Domeinen beheerde het eiland en verpachtte een deel als landbouwgrond. Voor de rest was het een vergeten uithoek, een getijde gebied van stuifduinen, zandplaten, zilte vlakten en strand, doorsneden met talloze kronkelende kreekjes. In de loop der jaren waren aan de zuidkant drassige gronden ontstaan en groeide een zandplaat aan. Dit door ontginnende Hollanders vergeten stukje delta ontwikkelde zich tot een eldorado voor planten en dieren die hier al decennia lang in alle rust hun gang gingen. Het slib wemelde er van klein plantaardig en dierlijk grut waar vissen en vogels hun voordeel mee deden. Het begroeide deel trok vele weidvogels aan en het struikgewas bood een broedplaats aan alle mogelijke zangvogels. Op het strand was het een komen en gaan van trekvogels en je kon de konijnen in de duinen al gravend hun steentje aan de diversiteit bij zien dragen. Mensen zag je zelden op De Beer. Pas vanaf 1907 stak vanaf Hoek van Holland met enige regelmaat een roeiboot over met mannen van Rijkswaterstaat, die een strekdam aan de noordzijde aanlegden waardoor het strand breder kon worden. Tijdens de schaft spraken ze wel eens over het nut van een steiger voor een reddingsboot. Soms zette de schipper een bezoeker over, mits deze bereid was mee te roeien. Dat was het wel zo'n beetje.

Al snel na het ongeplande ontstaan raakte De Beer bij trekvogels geliefd als tussenstop en ontwikkelde zich tot een internationaal befaamd broedgebied voor visdiefjes, kokmeeuwen en kluten. Al in 1900 werd met ontzag gesproken over de grote aantallen broedvogels op De Beer. Nauwelijks grote sterns – die kwamen pas later – maar wel duizenden visdiefjes en dwergsterns. Die avifaunistische overdaad lokte eind negentiende eeuw ongewenst volk naar het ei-

land. Mensen die eieren en veren raaptten en stropers die complete vogels vingen voor de handel. Daar was goed geld mee te verdienen vanwege de geldende mode om dameshoeden te versieren met sternvleugels en zelfs complete vogels. En vanwege de gewoonte van juffers om hun handen te warmen in een mof gemaakt van de veelkleurig velletjes van bergeenden. Deze misstanden waren aanleiding voor de adellijke zussen Cécile en Elisabeth de Jong van Beek en Donk om in 1892 de 'Bond ter bestrijding eener Gruwelmode' op te richten die in 1899 overging in de 'Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels', de voorloper van Vogelbescherming, met Cécile als ere-president. Het stropen ging intussen gewoon door en liep zelfs dusdanig uit de hand dat de overheid in 1921 het 'Vogelbesluit' nam. De Vogelbescherming, die vanaf dat moment alle Nederlandse vogels officieel onder haar hoede had, stelde meteen twee vogelbewakers aan op De Beer om in het broedseizoen toezicht te houden. Voor het overige bleef het eiland voor overheden een min of meer vergeten uithoek, slechts enkele tientallen vierkante kilometers groot en ingesloten door de Nieuwe Waterweg aan de noordkant, de Noordzee aan de westkant en de Brielsche Maas aan de zuidoostkant. Niemand zag vooralsnog hoe deze buitengaatsse zandplaat aangewend kon worden voor enig lokaal, regionaal of nationaal belang.

Inmiddels komen de vier schooljongens, Gerrit Beusekom (Beus), Frans Kooijmans (Kooij), Martin Rutten (Martien) en Niko Tinbergen (Niek) langs de Nieuwe Waterweg aantrappen. Ze gaan een poging wagen om deze onbekende wildernis te verkennen. Het is nog vroeg wanneer ze van hun met regenkleding, verrekijkers, gesmeerde boterhammen en waterflessen beladen fietsen stappen. Aan de overkant van het water zien ze de duinen al en zelfs duikende sterns die op vis jagen. Vol jeugdige overmoed stappen ze – met de meegebrachte dikke sigaren reeds in de hand – op de bewakers van Vogelbescherming af, die aan de kade bij de roei-boot met de jachttopziener staan te overleggen. Die zijn hen vast